

معرفی جُنگ خطی ۶۵۱ کتابخانه مجلس با نگاهی به ارزش‌های ادبی و

پژوهشی آن

اصغر بهاری^۱

سید مهدی نوریان^۲

عطا محمد رادمش^۳

چکیده

در کنار دیوان‌های شعری و تذکره‌های شاعران، فرهنگ‌های لغت، کتاب‌های امثال و حکم، آثار غیرادبی و جُنگ‌ها و سفینه‌های شعری از مهم‌ترین مآخذ زبان و ادبیات فارسی هستند که در آن‌ها می‌توان به نمونه‌های بسیاری از اشعار شاعران بازخورد. ارزش نوع اخیر، یعنی جُنگ‌ها و سفینه‌های شعری، اگرچه به اندازه دیوان‌های شعری و تذکره‌های شاعران نیست، با این حال در میان آن‌ها، می‌توان اشعار و آثاری یافت که گاه در پاره‌ای از پژوهش‌های ادبی، تنها منابع موثق هستند. از جمله این جُنگ‌ها و سفینه‌ها، جُنگ خطی ارزشمندی است که تاریخ کتابت آن را بین قرن دهم تا یازدهم، حدس زده‌اند و دستنویس آن به شماره ۶۵۱ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. این نسخه به خط کاتبی ناشناس و احتمالاً از روی نسخه‌ای متعلق به قرن ششم یا هفتم هجری کتابت شده است. مهمترین ویژگی‌های ارزشمند این نسخه وجود اشعاری از شاعران ناشناس و گمنام، اشعاری تازه از شاعران مشهور، انتساب اشعار برخی شاعران به شاعرانی دیگر، چند سوگندنامه نویافته است. مقاله حاضر ضمن معرفی کامل این نسخه، می‌کوشد ارزش‌های ادبی و پژوهشی آن را برای علاقه‌مندان حوزه شعر، خصوصاً شعر فارسی در قرن پنجم، ششم و هفتم بازگو کند.

کلید واژه‌ها: جُنگ ۶۵۱، نسخه خطی، کتابخانه مجلس، اشعار نویافته، شاعران گمنام، سوگندنامه، شعر فارسی قرن ۵،

۶، ۷.

۱- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد (نویسنده مسئول) ahari1343@yahoo0com

۲- استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد.

۳- استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۴/۱۲/۴ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۵/۸/۱۵

۱- مقدمه

پیش از گسترش صنعت چاپ، تهیه نسخه‌های خطی در هر جای جهان و بالتبع ایران، کاری دشوار و مستلزم صرف هزینه‌های بسیار بود. از میان نسخه‌های خطی در ایران، پس از قرآن و برخی از کتاب‌های دینی، عمدتاً نسخه‌های ادبی، خصوصاً کتاب‌های شعر فارسی مورد اقبال عموم بود. نگاهی گذرا به فهرست‌های نسخ خطی شعر فارسی در کتاب‌خانه‌های داخل و خارج از کشور، گواه این مدعاست.

علاقه‌مندان به شعر و نیز شاعران و منتقدان در هر دوره‌ای می‌کوشیدند تا نسخه‌هایی از اشعار شاعران مورد علاقه خود را داشته‌باشند، اما دشواری تهیه این آثار، کار را بر بسیاری از آنان تنگ می‌کرد، چنان‌که انوری (۱۳۷۶، ۱/ ۲۱۵) در ضمن قطعه‌ای می‌گوید که با وجود اشتیاق شدیدی که به اشعار حکیم سنائی غزنوی داشته، در به دست آوردن آن اشعار، با دشواری‌هایی روبه‌رو بوده‌است. همین دشواری‌ها در یافتن نسخه‌های شاعران مورد علاقه و تهیه منبعی برگزیده از شعر آنان، بسیاری از اهل ذوق را بر آن می‌داشت تا با توجه به سلیقه و دانش شعری خود و نیم‌نگاهی به سلیقه مردم زمانه، به گردآوری مجموعه‌هایی دست بزنند که آن‌ها را جُنْگ، سفینه، بیاض، جریده، خرقة، دستور، و کشکول می‌نامیدند (فرخنده پیام، ۱۳۶۰، ۱۴۸). دوستداران شعر، اشعار دلخواهشان را در این مجموعه‌ها ثبت می‌کردند و در سفر و حضر همراه داشتند و البته پیوسته می‌کوشیدند تا بر حجم آن بیفزایند.

از میان سفینه‌های به‌نام، می‌توان به «سفینه تبریز» گردآورده ابوالمجد تبریزی در قرن هشتم، «بیاض تاج‌الدین احمد وزیر» در قرن هشتم، «سفینه صائب تبریزی» در قرن یازدهم با شعرهایی از حدود ۲۷۹ شاعر، «مونس الأحرار فی دقائق الأشعار»، گردآورده محمد بن بدرالدین جاجر می در قرن هشتم با اشعاری از حدود دویست شاعر (صفا، ۱۳۶۹، ۳/ ۱-۵۶۱) و «نزهة المجالس» از جمال خلیل شروانی در قرن هفتم با رباعی‌هایی از حدود ۳۰۰ شاعر اشاره کرد که در میان اهل ادب شناخته شده‌اند. جنگ مهم دیگری که کمتر شناخته شده است و در این مقاله معرفی و

معرفی جنگ خطی ۶۵۱ کتابخانه مجلس با نگاهی بر ارزش های ادبی و پژوهشی آن ۷۵۱۱۱

بررسی خواهد شد، جنگ ۶۵۱ کتابخانه مجلس است.

۲- اهمیت موضوع

جنگ ها یا سفینه های شعری، غالباً نشان دهنده ذائقه ادبی گردآورنده آن و نموداری از پسند شعری مردم یک دوره تاریخی اند و از این جهت که نام و نشان شاعران گمنام و اشعار آنها را از دستبرد روزگار در امان نگاه داشته اند، اهمیت بسیاری دارند. امروزه با انتشار تحقیقات جنگ پژوهان، این امر مسلم گردیده که در تصحیح دیوان شاعران، ناگزیر باید به سفینه های شعری نیز توجه داشت. بسیار پیش آمده است که با تورق جنگ یا سفینه ای، شعری نویافته از شاعری نامدار یا منتسب به گوینده ای دیگر کشف شده و بحث هایی تازه در قلمرو شعر فارسی برانگیخته است. همچنان که گاهی با نام و آثار شاعرانی مواجه می شویم که امروزه برای ما آشنا نیستند و منابع دیگر نیز اطلاعی درباره آن ها به دست نمی دهند.

۳- پیشینه پژوهش

محمدرضا ضیاء، پیش از این، تنها بخش هایی از نیمه دوم جنگ ۶۵۱ را در *متون ایرانی (ضیاء)*، (۱۳۹۱: ۲۹۷) به چاپ رسانده است و تا کنون در هیچ پژوهشی ویرگی ها و محتوای این جنگ از جنبه های مختلف بررسی نشده است.

۴- شیوه پژوهش

پژوهش حاضر به شیوه کتابخانه ای و بر مبنای توصیف و تحلیل سامان یافته است. متن نسخه خطی جنگ ۶۵۱ به دقت مطالعه شده و با جست و جو در آثار مختلف از قبیل دیوان های شاعران، تذکره ها و کتاب هایی در حوزه تاریخ ادبیات، اشعار و شاعران مذکور در آن شناسایی و ارزش های ادبی و پژوهشی آن معرفی شده است.

۵- پرسش های پژوهش

موارد ذیل از جمله مهمترین پرسش های این پژوهش است:

۱- اهمیت و اعتبار و ارزش های زبانی و ادبی جنگ ۶۵۱ چیست؟

۲- جنگ ۶۵۱ در کدام زمینه‌های پژوهشی می‌تواند یاریگر محققان باشد؟

۳- آیا جنگ ۶۵۱ اشعار نویافته و متون منثور منحصر به فردی دارد؟

۴- اشعار کدام شاعران در جنگ ۶۵۱ به چشم می‌خورد و گردآورنده جنگ چه اطلاع تازه‌ای درباره این شاعران به دست داده است؟

۶- جنگ ۶۵۱

در میان جنگ‌های شعری کهن، جنگ خطی کتابخانه مجلس به شماره ۶۵۱ به لحاظ مندرجات آن که در مواردی نویافته و بی‌سابقه است، ارزش و اهمیت بسیاری دارد و محققان در تحقیقات و تصحیحات خود به آن ارجاع داده‌اند. «این جنگ که با توجه به خط و مرکب آن، در قرن دوازدهم هجری کتابت شده، به احتمال قوی، از روی جنگ بسیار کهنه‌ای - شاید از قرن هشتم استنساخ شده است، زیرا فقط از شاعران قرن هشت و پیش از قرن هشتم - شعر آورده و حاوی اشعاری نیز هست که در منابع دیگر دیده نشده‌اند. از این رو پیداست که نمی‌تواند گزینشی از بخش متقدمین یکی از تذکره‌های فارسی باشد» (بشری، ۱۳۸۷، ۶۰). جنگ با این جملات آغاز شده است:

حمد موفور و شکر نامحصور، پادشاهی را که وجود خلاق، نتیجه فیض جود اوست و جود او خلاق را مقدمه معرفت وجود او و درود وافر و تحیات متواتر بر روان خواجه‌ای که سبب نجات اهل عالم است و مشایعت او موجب رفع درجات بنی آدم و بر اصحاب و اشیاع و احباب و اتباع او [و] خیار ملت و کبار او.

اما بعد، چون آدمی در این ذات مستعار و عمر ناپایدار، در کشاکش بواعث نفسانی و تنازع دعاوی حیوانی بمانده‌ست و هر یک از این قوت‌های متضاد و حوادث مخالف، او را به غایت مطلوب و نهایت مرعوب خویش [یک کلمه ناخوانا] می‌کند و تراکم حوادث فلک و تصادم وقایع روزگار، در انجاز مقاصدش مانع می‌آیند و در انزاع و عزایم دافع می‌شوند، خاتمت جد و جهد آن به کلامی ادا کند و عاقبت تدبیر و تفکر به ملالی انجامد و ازاله آن فترت و ازاحت

معرفی جنگ خطی ۶۵۱ کتابخانه مجلس با نخبی بر ارزش های ادبی و پژوهشی آن ۷۷۱۱

آن ضُجرت، جز به سخنی دل آویز و نکته‌ای لطف‌آمیز که از خاطر فضلا [چند کلمه ناخوانا] و از ضمیر ظرفا گشاده، دست ندهد.

سخن به نزد سخندان سلاله [جان است] حدیث، چون گل عقل است و لاله جان است به حکم این فضل و بنا بر این اصل، ارباب خرد و اصحاب فطنت، برای تنقیح قرایح و تفریح فوارح و دفع بلیت و [جمع] جمعیت مجموعه‌ای می‌سازند و بحار علوم از منشور و منظوم، در او می‌پردازند و شوارد فواید و زوائد لطایف که از افواه زیرکان و متون دفاتر صید کنند، به واسطه کتابت در قید می‌آرند و انواع فواید و فراید در آن دفینه می‌کنند و نام سفینه می‌نهند.

زان رو که نجات را سفینه سببی ست در بحر غمش سفینه [چند کلمه ناخوانا]
در بحر سفینه باشد، این نیست عجب در ضمن سفینه بحر باشد [عجیبی ست]
هر چند از روی صورت، سفینه صفت آمد که به مُجالست و مؤانست [چند کلمه ناخوانا] از غرقاب قبض به ساحل بسط می‌توان رسید و گاه از مهلکه بسط [دو کلمه ناخوانا] می‌توان خرامید، اما از راه معنی، به حقیقت بحری است که از زلال معانی و جواهر معادن انسانی متموج ست و به گوهر ولالی علوم ربانی مُتَزین.

آن‌ها که ز بحر نَحَر دُر افشانند بر خُشک نگر سفینه چون می‌رانند
از بس گُهر و زلال معنی که دروست بحریست ولی سفینه‌اش می‌خوانند
القصه سفینه چیست؟ خازن عجایب اسرار؛ حافظ غرایب اخبار؛ بیت‌الاحزان یعقوب‌دلان
اشتیاق؛ دارالسُرور غمزدگان فراق و روضه راحت و حدیقه استراحت؛ شاه‌نامه عشاق؛ کارنامه
مشتاق؛ رفیق شفیق؛ جلیس انیس؛ یار غار؛ مونس غمخوار؛ سَفْطی مملو از طرایف نهانی؛
صدفی مشحون از جواهر معانی؛ قُرّه‌العین دل عاشقان، ثمره‌الفُؤاد جان صادقان؛ نور حدقه عرفا
و نور حدیقه ظُرفا؛ سفینه‌ای بر خشک روان؛ دریایی از علوم درو نهان؛ از لطافت انشا و انشاد،
چون شراب صبوحنی و صبوحنی بهاری؛ از طراوات الفاظ و معانی، چون یاقوت رُمّانی و جواهر
عَمّانی. اگر همچین عنان بیان تا دهان قلم سپرده آید، تا در مبانی این معانی، تقریر و تحریر

نماید، تا ابد گرد اصول فصول دقایق این حقایق بر نیاید. پس همان اولی تر که «خیر الکلام ما قَلَّ و دَلَّ ولم یَمَل» بر خوانیم و الحمد لله رب العالمین (جنگ، ۱-۲).

متأسفانه تاریخ کتابت ترقیمه^۱ نسخه محو شده است، با این حال غالب اشعار آن متعلق به شاعران قرن پنجم، ششم و هفتم هجری است. از دلایل دیگری که می تواند نشان دهد نسخه اصلی متعلق به قرون شش و هفت هجری یا اندکی پس از آن است، انجامه فارسی نسخه است. از آن جا که عبارت های فارسی در انجامه های آثار ادبی، عمدتاً مربوط به قرن هشتم هجری است و از دیگر سو «انجامه های مثلثی»^۲ نیز عمدتاً از قرن هفتم به این سو و خصوصاً در قرون یازدهم و دوازدهم، رواج یافته اند، بعید هم نیست که شکل نگارش ترقیمه نسخه اصلی، بر ترقیمه نسخه فعلی اثر گذاشته باشد. در پایان نسخه، چنان که خواهیم دید عبارت «تمام شد به فرخی و پیروزی کتابت این سفینه که...»، (نسخه ۶۵۱، ۴۸۰) نوشته شده است.

نسخه موجود به خط نستعلیق و طبق نظر بشری (۱۳۸۷، ۶۰)، احتمالاً مربوط به قرن دوازدهم هجری است، با این حال، احتمال تعلق آن به قرون دهم تا یازدهم هجری نیز دور از ذهن نیست. در فهرستواره دست نوشته های ایران، کتابت آن قرن ۱۲ حدس زده شده است (درایتی، ۱۳۸۹، ۶/۱۵۴).

ویژگی هایی مانند خط نستعلیق نسخه نیز که به خطوط عصر صفویه شبیه است و همچنین سرلوحه آن که در کتابت نسخه های دوره صفوی مرسوم بوده، نشان می دهد که تاریخ کتابت این مجموعه را نباید پیش از قرن نهم و دهم هجری فرض کرد. متأسفانه تاریخ انجامه نسخه در ترمیم ها و وصالی های بعدی، از بین رفته است. در آستر و بدرقه نسخه نیز یادداشت خاصی نیامده تا بتوان به کمک آن آگاهی های بیش تری یافت. نسخه، مُجدول و دارای خط کشی های

۱- ترقیمه در اصطلاح نسخه نویسان، کلمات و عبارات کوتاه و بلندی است که کاتب پس از کتابت متن اصلی کتاب می آورد و در ضمن دعا و تسبیح، از نام و نشان خود، مکان و زمان کتابت، و گاه سفارش دهنده کتاب یاد می کند.

۲- نوعی از انجامه ها که در آنها ترقیمه در کادری به شکل مثلث با رأس روبه پایین نوشته می شد.

معرفی جنگ خطی ۶۵۱ کتابخانه مجلس با نخبی بر ارزش های ادبی و پژوهشی آن ۷۹۱۱۱

ساده و یکسانی است که فقط در برگ نخست دارای تذهیب است. عنوان‌ها با جوهر ارغوانی و اشعار متن با جوهر سیاه نوشته شده‌اند. با توجه به کلمات پیوند یا رکابه‌ها، نسخه از نظر ترتیب صفحات - احتمالاً جز یکی دو صفحه - بدون افتادگی است.

این نسخه ۲۴۶ برگی با انجامه زیر به پایان می‌رسد:

تمام شد به فرخی و پیروزی، کتابت این سفینه که به حقیقت دریای حکمت و کان بلاغت و دستور فصاحت و مونس شب‌های فراق و تعویذ بازوی جان عشاق و مطلوب ارباب‌الباب و مقصود اصحاب [یک کلمه ناخوانا] است، در دهم شهر رجب المرجب سنه [افتادگی ادامه متن] [جنگ ۶۵۱، ۴۸۰].

مهمترین ویژگی‌ها و امتیازات این جنگ از این قرار است:

۶-۱- تنظیم و چیدمان اشعار

اشعار جنگ بر اساس قالب چیده شده‌اند. هرچند در بعضی بخش‌های آن، ترتیب قالب‌ها به هم خورده است:

- از آغاز تا برگ ۱۴۷/الف، قصاید؛

- از برگ ۱۴۷/ب، ترکیب‌بند مجده همگر در مرثیه منکوحه خود؛

- از برگ ۱۵۰/الف، قصیده قوام‌الدین مطرزی، بر منوال حدائق السحر رشید و طواط؛

- از برگ ۱۵۹/الف، تا ۱۸۷/ب، قطعات؛

- از برگ ۱۸۷/ب تا ۲۲۷/ب، غزلیات؛

- از برگ ۲۲۷/ب تا ۲۴۱/ب، اغلب رباعیاتی که با عنوان «الایات» و با ترتیب موضوعی چیده شده‌اند.

- از برگ ۲۴۱/ب تا برگ ۲۴۵/الف، مجموعه‌ای از رباعی‌ها با ترتیب الفبایی؛

- از برگ ۲۴۵/الف تا پایان نسخه، سیزده رباعی از خیام و یک رباعی با عنوان: «لغیره».

۶-۲- رسم الخط

برخی از مهم‌ترین موارد رسم الخطی نسخه به قرار زیر است:

- پیوستن پیشوند «می» به فعل. مانند:

سبحان خالقی که صفاتش ز کبریا در خاک عجز می‌فکند عقل انبیا

(جنگ ۶۵۱، ۳)

غم، آینه روح را هست زنگی گذاره شد این زنگ کی میزدایی

(همان، ۱۲۸)

- پیوستن «است» به حاصل مصدر. مانند:

جایی که آفتاب بتابد ز اوج عز سرگشتگیست مصلحت ذره در هوا

(جنگ ۶۵۱، ۳)

- پیوستن «به» حرف اضافه به اسم. مانند:

عقلی که می‌برد قدح دُردیش ز دست چون دارد او بمعرفت کردگار پا؟

(همان، ۳)

دریغ آن شمع روشن دل که ناگاه بیاد درد بی‌درمان فروشد

(همان، ۱۵۳)

در آن نفس که بمهمان سرای معرکه جان سپاه خود را بر خوان مرگ مهمان یافت

(همان، ۴۰)

- نوشتن شناسه ماضی نقلی «ای» به صورت «ا». مانند:

بیسته سر زلفین دلربای که چه؟ گشاده گره تکمه قبای که چه؟

(جنگ ۶۵۱، ۱۷۳)

- پیوستن برخی کلمات. مانند:

سبزپوشان سپهرش چون خضر طالب شوند تالبت را عرضه گاه آبیوان ساختند

(جنگ ۶۵۱، ۲۰۱)

معرفی جنگ خطی ۶۵۱ کتابخانه مجلس با نگاهی بر ارزش های ادبی و پژوهشی آن ۸۱۱۱۱

- پیوستن «ب» پیشوند به صفت. مانند:

بیا که صورت اقبال نوبنو جان یافت گل جمال ظفر تازه تازہ بستان یافت
(جنگ ۶۵۱، ۳۹)

- نوشتن «ء» به جای «ی» میانجی. مانند:

ز بوی خُلق تو عطار باغ یعنی گل بهاء غالیه و نرخ سنبل ارزان یافت
(جنگ ۶۵۱، ۳۹)

ز نار خشم تو معمار ملک یعنی عدل بناء حادثه و کاخ فتنه ویران یافت
(همان، ۳۹)

یکی سوء صدر اکابر شتابی یکی گرد فخر افاضل بر آیی
(همان، ۱۲۷)

- پیوستن «است» به ضمیر اشاره «آن»:

دل کوه از آنست پُر گنج گوهر که بر کوه تیغ زبان آزمایی
(جنگ ۶۵۱، ۱۲۸)

- نوشتن فعل ماضی نقلی «نمانده است»، به صورت «نماندست»:

میان سعادات و خاک جنابت نماندست زین پیش ما و شمایی
(جنگ ۶۵۱، ۱۲۷)

۶-۳- فهرست شاعران

شاعرانی که شعرشان در این سفینه ذکر شده، همگی متعلق به دوره‌های پیش از قرن هشتم هستند. نکته جالبی که توجه هر پژوهشگری را به خود جلب می‌نماید، این است که سفینه‌ای از شعر شاعران، در قرن دهم هجری بازنویسی یا پس از آن تدوین شده است، ولی هیچ اشاره تاریخی یا حتی شعری از شاعران قرن هشتم و بعد، در آن به چشم نمی‌خورد. این نکته می‌تواند تذکری باشد بر این که احتمالاً کاتب، ضمن توجه به شعر دوره‌ای خاص و احیاناً شناخت کافی از شعر آن دوره به خصوص، در ضبط اشعار نیز دقت کافی داشته است و همین مسأله بر

اهمیت و اعتبار نسخه می‌افزاید.

با توجه به اسامی شاعران جنگ، نام کسانی چون اسعد و راجی، اصیل‌الدین بابی، بدرالدین خوجانی، جلال‌الدین اثیری، جلال‌الدین وزیر، حمزه هروی، حسام‌الدین صدرالاسلام بخاری، سیف‌الدین بخاری، شرف اسدی، مخلص‌الدین بلخی، مؤید زرگر، و مهذب اصفهانی، در کم‌تر تذکره یا کتابی به چشم می‌خورد. شاعرانی که نمونه‌ای از اشعارشان در این سفینه آمده و برخی از آن‌ها دیوان مدون و مرتبی ندارند، عبارت‌اند از:

۱۴. امیر خواجه سمرقندی (م اواسط سده ۶ ق) (بی‌دیوان)	۱. ابوالعلاء گنجه (م ۵۵۴ ق) (بی‌دیوان)
۱۵. امیر معزی (م حدود ۵۲۱ ق)	۲. ابی‌علی حسن (م سده ۶ ق) (بی‌دیوان)
۱۶. انوری ابیوری (م ۵۸۳ ق)	۳. اثیرالدین اخسیکتی (م ۶۰۹ ق)
۱۷. اوحدالدین کرمانی (م ۶۳۵ ق) (بی‌دیوان)	۴. اثیرالدین اومانی (م اوایل سده ۷ ق)
۱۸. بچه/ بجه شیرازی (م اوایل سده ۸ ق)	۵. ادیب صابر (م ۵۴۶ ق)
۱۹. بدرالدین خوجانی (م سده ۷ ق) (بی‌دیوان)	۶. ازرقی هروی (م ۴۶۵ ق)
۲۰. بدرالدین فراهی (م ۶۴۰ ق) (بی‌دیوان)	۷. اسدی طوسی (م ۴۶۵ ق)
۲۱. بدیعی سیفی (م سده ۷ ق) (بی‌دیوان)	۸. اسعد و راجی (م سده ۶ ق) (بی‌دیوان)
۲۲. بهاء‌الدین مرغینانی (م ۵۲۷ ق) (بی‌دیوان)	۹. اشرف کاشانی (م اوایل سده ۷ ق)
۲۳. بوالمعالی نحاس (م نیمه اول سده ۶ ق) (بی‌دیوان)	۱۰. اصیل‌الدین بابی (م سده ۶ ق) (بی‌دیوان)
۲۴. جلال‌الدین اثیری (م سده ۷ ق)	۱۱. اصیل‌الدین زوزنی (م اواسط سده ۷ ق) (بی‌دیوان)
	۱۲. افضل کاشی/ افضل‌الدین قاسی (م ۶۶۷ ق) (بی‌دیوان)
	۱۳. امامی هروی (م ۶۸۶ ق)

معرفی خط ۶۵۱ کتابخانه مجلس با نخبی بر ارزش های ادبی و پژوهشی آن ۸۳۱۱۱

۳۹. سراج الدین قمری (م ۶۲۵ ق)	(بی دیوان)
۴۰. سعدی شیرازی (م حدود ۶۹۱ ق)	۲۵. جلال الدین وزیر (م سده ۷ ق)
۴۱. سلیمان شاه (م ۶۵۶ ق) (بی دیوان)	(بی دیوان)
۴۲. سنایی غزنوی (م ۵۴۵ ق)	۲۶. جمال الدین عبدالرزاق اصفهانی (م حدود ۵۸۸ ق)
۴۳. سوزنی (م ۵۶۲ / ۵۶۹ ق)	۲۷. حسام الدین نسفی / نسوی (م سده ۶ ق)
۴۴. سیده بنت ناصر (م اواخر سده ۶ ق)	(بی دیوان)
(بی دیوان)	۲۸. حسن غزنوی (م ۵۵۵ ق)
۴۵. سیف اسفرنگی (م ۶۶۶ ق)	۲۹. حمزه هروی (م سده ۶ ق) (بی دیوان)
۴۶. سیف الدین اعرج (م سده ۷ ق)	۳۰. خاقانی شروانی (م ۵۹۵ ق)
۴۷. سیف الدین بخاری (م سده ۶ ق)	۳۱. خواجه رشید سمرقندی (م ۶۵۲ ق)
(بی دیوان)	(بی دیوان)
۴۸. سیف الدین فرغانی (م ۷۴۹ ق)	۳۲. رشید / رشیدی هروی (م نیمه اول سده ۷ ق) (بی دیوان)
۴۹. شرف اسدی (م سده ۷ ق) (بی دیوان)	۳۳. رشید الدین وطواط (م حدود ۵۷۸ ق)
۵۰. شرف الدین ساوی (م اواخر سده ۶ ق)	۳۴. رضی الدین نیشابوری (م ۵۹۸ ق)
(بی دیوان)	۳۵. رفیع الدین لُبنانی (م نیمه اول سده ۷ ق)
۵۱. شرف الدین شَفروه (م اوایل سده ۷ ق)	۳۶. روحانی غزنوی (م سده ۶ ق)
(بی دیوان)	(بی دیوان)
۵۲. شمس الدین خاستی (م سده ۶ ق)	۳۷. زین الدین نسوی (م سده ۷ ق)
(بی دیوان)	(بی دیوان)
۵۳. شمس الدین خاله (م سده ۶ ق)	۳۸. سدید الدین اعور (م اواخر سده ۶ ق)
(بی دیوان)	
۵۴. شمس الدین طبسی (م ۶۲۶ ق)	

۵۵. شمس‌الدین کاشی (م ۶۰۲ ق) (بی دیوان)
۵۶. شهاب شرف (م سده ۷ ق) (بی دیوان)
۵۷. شهریار زوزنی (م سده ۷ ق) (بی دیوان)
۵۸. صدرالاسلام بخاری (م سده ۷ ق) (بی دیوان)
۵۹. صدرالدین خجندی (م ۵۵۲ ق)
۶۰. ضیاءالدین خجندی فارسی (م ۶۲۲ ق) (بی دیوان)
۶۱. عایشه مقبری (م اواخر سده ۶ ق) (بی دیوان)
۶۲. عبدالواسع جبلی (م ۵۵۵ ق)
۶۳. عزالدین شروانی (م اواخر سده ۶ ق) (بی دیوان)
۶۴. عزالدین شَفروه (م سده ۶ ق) (بی دیوان)
۶۵. عطّار نیشابوری (م ۶۱۸ ق)
۶۶. علاءالدین شروانی (م سده ۶ ق) (بی دیوان)
۶۷. عمادی غزنوی (م سده ۶ ق)
۶۸. عُمر خَیّام (م ۵۱۰ ق)
۶۹. عیسی شوشتری (م سده ۷ ق)
۷۰. فتوحی (م سده ۶ ق) (بی دیوان)
۷۱. فخرالدین خالد (م سده ۶ ق) (بی دیوان)
۷۲. فخرالدین رازی (م ۶۰۶ ق)
۷۳. فخرالدین عراقی (م ۶۸۸ ق)
۷۴. فخرالدین مبارک‌شاه (م ۶۰۶ ق) (بی دیوان)
۷۵. فردوس خاتون (م سده ۶ ق) (بی دیوان)
۷۶. فردوسی طوسی (م ۴۱۶ ق)
۷۷. فریدالدین کاتب (م سده ۶ ق) (بی دیوان)
۷۸. فلکی شروانی (م ۵۴۰ ق)
۷۹. قوام‌الدین مطرزی (م ۵۷۶ ق) (بی دیوان)
۸۰. کافی ظفر همدانی (م اوایل سده ۷ ق)
۸۱. کمال‌الدین اسماعیل (م ۶۳۵ ق)
۸۲. کمال‌الدین زنجانی (م سده ۷ ق) (بی دیوان)
۸۳. کمال‌الدین زیاد اصفهانی (م سده ۶ ق) (بی دیوان)

معرفی خطی ۶۵۱ کتابخانه مجلس با نخبی بر ارزش های ادبی و پژوهشی آن ۱۵۱۱۱

۱۰۰. نظامی گنجوی (م ۶۰۸ ق)	۸۴. لامعی گرگانی (م سده ۶ ق)
۱۰۱. همام تبریزی (م ۷۱۴ ق)	۸۵. لطیف همدانی (م سده ۷ ق) (بی دیوان)
۱۰۲. یوسف کرماخی (م سده ۷ ق)	۸۶. مبارک شاه غوری (م ۶۰۲ ق)
(بی دیوان)	(بی دیوان)
	۸۷. مجد شروانی (م سده ۶ ق) (بی دیوان)
	۸۸. مجد همگر (م ۶۸۶ ق)
	۸۹. مجدالدین عدنان (م سده ۶ ق)
	(بی دیوان)
	۹۰. مُجیرالدین بیلقانی (م ۵۸۶ ق)
	۹۱. مختار غزنوی (م ۵۹۴ ق)
	۹۲. مخلص الدین بلخی (م سده ۶ ق)
	(بی دیوان)
	۹۳. ملک طغانشاه (زنده در ۵۸۱ ق)
	(بی دیوان)
	۹۴. مهذب اصفهانی (م سده ۷ ق)
	(بی دیوان)
	۹۵. مهستی / ماهستی گنجوی (م سده ۶ ق)
	۹۶. موفق الدین (م سده ۶ ق) (بی دیوان)
	۹۷. مؤید زرگر (م سده ۷ ق) (بی دیوان)
	۹۸. ناصر خسرو (م ۴۸۱ ق)
	۹۹. نجیب الدین جرفادقانی (م نیمه دوم
	سده ۷ ق)

۶-۴- اشعاری به نام شاعران مختلف

در این مجموعه، اشعاری دیده می‌شود که در دیوان‌ها یا منابع مختلف، به شاعران دیگری منتسب شده‌اند. از آن جمله‌اند:

- قصیده‌ای به نام «فرزدق یمنی» که در *عرفات‌العاشقین* (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹، ۷۰۴) به نام «بدیعی سیفی» است:

در آمد از درم آن آفتاب ترکستان چو سرو و بر سر سروش هزار لاله ستان

(جنگ ۶۵۱، ۴۵)

- قصیده‌ای به نام «اوحالدین کرمانی» که در *تذکره‌الشعرا* (دولت‌شاه سمرقندی، ۱۳۸۵، ۸۰۰) به نام «یوسف امیری» - شاعر قرن نهم - و در *عرفات‌العاشقین* (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹، ۴۹۶) به نام «امیری هروی» آمده است:

بُتی که رونق مه بُرد روی رخشانش ز پسته تنگِ شکر ریخت لعل خندانش

(جنگ ۶۵۱، ۲۶۹)

- قصیده‌ای به نام «کافی ظفر همدانی» که در *عرفات‌العاشقین* (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹، ۲۰۶۵) به نام «شهابی سمرقندی» و در *مجمع‌الفصحا* (هدایت، ۱۳۸۲، ۲۹۱) به نام «ابو سعید جرجانی» - از احفاد مسعود سعد سلمان - است:

آن قوم که ایشان ره احرار سپردند و احوال جهان باطل و بازیچه شمردند

(جنگ ۶۵۱، ۳۰۹)

- قطعه‌ای به نام ادیب صابر که در دیوان انوری (انوری، ۱۳۷۶: ۶۱۳/۲) نیز آمده است:

آن بزرگانی که در خاک خراسان خفته‌اند در این معنی که خواهم گفت ایشان سفته‌اند
عاقلان با تجارب، فاضلان ذوفنون دوستی با غزنوی چون آب و روغن گفته‌اند

(جنگ ۶۵۱، ۳۲۰)

- قطعه‌ای به نام «سید اشرف اصم کاشانی» که در دیوان رشید وطواط (۱۳۳۹، ۶۰۰) هم آمده است.

معرفی جنگ خطی ۶۵۱ کتابخانه مجلس با نگاهی بر ارزش های ادبی و پژوهشی آن ۸۷۱۱۱

اگر آید ز دوستی گنهی به گناهی نشاید آزرده

(جنگ ۶۵۱، ۳۲۳)

۶-۵- اشعار نویافته

از جمله مهمترین امتیازات جنگ ۶۵۱، وجود اشعار یا ابیاتی تازه از برخی شاعران است که در دیوان یا دیگر آثار منتشر شده آنها نیست. در اینجا به این اشعار اشاره می کنیم.

- دو قصیده از سراج الدین قمری، از شاعران قرن ششم و هفتم هجری. دیوان قمری به تصحیح دکتر یدالله شکری، با تکیه بر نسخه های معتبر و مشتمل بر ۵۴۸۸ بیت منتشر شده است (قمری آملی، ۱۳۶۸، ۵۱). در جنگ ۶۵۱ علاوه بر اشعار مشترک با چاپ شکری، ۷۷ بیت نیز ضمن دو قصیده آمده که در آن مجموعه وجود ندارند:

قصیده اول شامل ۴۵ بیت و مطلع:

صبح قدح طلوع کرد از افق طرب نگر باده آفتابوش مانده میان صبح در

(جنگ ۶۵۱، ۲۶۹)

قصیده دوم شامل ۳۲ بیت و مطلع:

از پسته تو شو شکر توان کرد وز چهره تو قمر توان کرد

(جنگ ۶۵۱، ۲۶۷)

- اشعاری از ادیب صابر، شاعر قرن ۶ق. دیوان ادیب صابر در سال ۱۳۴۳ به همت محمدعلی ناصح تصحیح و منتشر شده است و اکثر شعرهایی که در این جنگ به نام اوست، در دیوانش دیده نمی شود. از مهمترین آنهاست:

غزلی ۵ بیتی به مطلع:

دلربایی را اثر در صورت و سیمای اوست جان ستانی بالای اوست

(جنگ ۶۵۱، ۴۱۰)

غزلی ۸ بیتی به مطلع:

لب شیرینش همی طیره کند شیرین را آفرین باد هزاران دو لب شیرین را

(جنگ ۶۵۱، ۴۲۵)

غزلی ۶ بیتی به مطلع:

بند بر زلف سیاه افکنده‌ای فتنه‌ای زو در سپاه افکنده‌ای

(جنگ ۶۵۱، ۴۲۵)

- دو قصیده از ضیاءالدین خجندی (۶ق) که دیوان مدوّتی از او در دست نیست.

قصیده نخست با ۲۸ بیت و مطلع:

عاشقان کز دل مقام عشق جانان ساختند از خم زلف تو آسایشگه جان ساختند

(جنگ ۶۵۱، ۳۷)

قصیده دوم با ۲۳ بیت و مطلع:

بیا که صورت اقبال نو به نو جان یافت گل جمال ظفر تازه بستان یافت

(جنگ ۶۵۱، ۳۸)

- دو قطعه و یک قصیده از سدیدالدین اعور (۶ق) که اشعار اندکی از او بر جای مانده است.

قطعه‌ای ۹ بیتی به مطلع:

زهی سه چار بتکچی که چون نظر کردم گمان بدم که در این ملک چون سلیمانیت

(جنگ ۶۵۱، ۳۱۰)

قطعه‌ای ۱۱ بیتی به مطلع:

ترف و رخبین و سرکه و سرگین هر سه چار آمدند پیش سدید

(جنگ ۶۵۱، ۳۱۸)

و نیز قصیده‌ای ۲۰ بیتی به مطلع:

محتسب خراحمق طرار صدرگ و بدرگ بد مگار

(جنگ ۶۵۱، ۳۱۸)

از دیگر شاعرانی که در این جنگ می‌توان به نمونه‌هایی از شعرشان بازخورد و در منابع دیگر، کم‌تر به آن‌ها اشاره شده است، باید از شمس‌الدین خاله، شمس‌الدین امیرعلی، اصیل‌الدین

معرفی جنگ خطی ۶۵۱ کتابخانه مجلس با نخبی بر ارزش های ادبی و پژوهشی آن ۸۹۱۱۱

کریم الدوله، سید امام نورالدین کاشانی، شهاب‌الدین خاله و عمادی نام برد که همگی از شاعران قرن ششم و هفتم بوده‌اند.

۶-۶- سوگندنامه‌ها

سوگندنامه یا قسم‌نامه^۱ شعر یا نثری است که در آن، شاعر یا نویسنده با سوگندهای گوناگون، در پی اثبات بی‌گناهی خود در مورد مسائلی است که مخالفان و بداندیشان به او نسبت داده‌اند. رواج گسترده سوگندنامه‌ها در ادب فارسی، موجب تنوع کارکردهای آن شد و شعرا و نویسندگان، موضوعات دیگری مانند ستایش ممدوح و معشوق و حتی هزل و هجو را نیز در این نوع ادبی وارد کردند. سوگندنامه‌ها معمولاً در قالب قصیده سروده شده‌اند اما در قالب غزل، مثنوی و قطعه نیز سوگندنامه‌هایی در دست است. در جنگ ۶۵۱، سوگندنامه‌هایی از شش شاعر دیده می‌شود که برخی از آنها مانند سوگندنامه‌های روحانی غزنوی و فرزددق یمینی، شاعران قرن ۶ق، کاملترین و صحیح‌ترین روایت این اشعار است:

- سوگندنامه‌ای از «روحانی غزنوی» با مطلع:

زهی به فکرت روشن زهاب چشمه حیوان در آفرینش عالم دلت معماخوان
(جنگ ۶۵۱، ۱۸۲)

- سوگندنامه‌ای از «فرزدق یمینی» با مطلع:

در آمد از درم آن آفتاب ترکستان چو سرو و بر سر سروش هزار لاله‌ستان
(جنگ ۶۵۱، ۴۵)

- سوگندنامه‌ای از «ابوالعلائی گنجه‌ای» با مطلع:

ضمیرم ابر و سخن گوهر است و دل دریا زبان منادی و دل گوهر و زمانه بها
(جنگ ۶۵۱، ۱۷۰)

- سوگندنامه‌ای از «فلکی شروانی» با مطلع:

سپهر مجد و معالی محیط نقطه عالم جهان جود و معانی چراغ دوده آدم

(جنگ ۶۵۱، ۱۶۳)

- سوگندنامه‌ای از «ادیب صابر» با مطلع:

دلم به مهر اسیر است و تن به عشق فدی همه به گوش من آید ز لفظ عشق ندی

(جنگ ۶۵۱، ۱۷۶)

- سوگندنامه‌ای از «نجیب‌الدین جرفادقانی» با مطلع:

چو چتر روز فروگشت از این حدیقه نور فکنده سایه سراپرده شب دیجور

(جنگ ۶۵۱، ۱۷۹)

۶-۷- مناظرهٔ منشور

یکی از کهن‌ترین مناظره‌های منشور ادب فارسی یعنی مناظرهٔ «انگور و خربزه» از سدیدالدین أعر تنها در جنگ ۶۵۱ (۳۵۷ - ۳۶۰) برجای مانده و به دست ما رسیده است. مناظره‌ای که این‌گونه آغاز می‌شود:

روزی بر سبیل تماشا به طرف صحرا بیرون شدم. آب را دیدم بی‌پای در تک‌وپوی شده و بی‌جای در جست‌وجو آمده. گاهی عنان [به] میدان رزان می‌تافت و زمانی تیز به جانب سرهای (؟) پالیز می‌شتافت. گفتم ای جان روان و روان بی‌جان، سبب چندین شتاب و باعث این اضطراب چیست؟

و چنین به پایان می‌رسد:

چون خربزه و انگور هر دو مر یکدیگر را خادم حضرت این سرور صدور و این سردفتر جمهور یافتند، پس به اتفاق، نه از روی نفاق گفتند: همان بهتر که هر دو از جادهٔ دعاوی به اختصاص این حضرت و دعاوی به اخلاص این دولت باز آییم، به جواهر ثنای این بارگاه به زبان حال نه به زبان مقال، خود را جای کنیم و بگوییم:

آن کس که دهن به شهد شکر تو گشاد چون خربزه بادش به دهن شهد مراد
و آن را که نه در سر هوس خدمت توست همچون سر انگور سرش کوفته باد
نکته قابل توجه دربارهٔ این مناظره آن است که عمدهٔ مناظره‌های فارسی، به شعر هستند و وجود

معرفی جنگ خطی ۶۵۱ کتبخانه مجلس با نگاهی بر ارزش های ادبی و پژوهشی آن ۹۱۱۱۱

یک مناظرهٔ منشور از قرون ۵ و ۶، آن هم در یک سفینهٔ شعری، در نوع خود اگر بی نظیر نباشد، کم نظیر است.

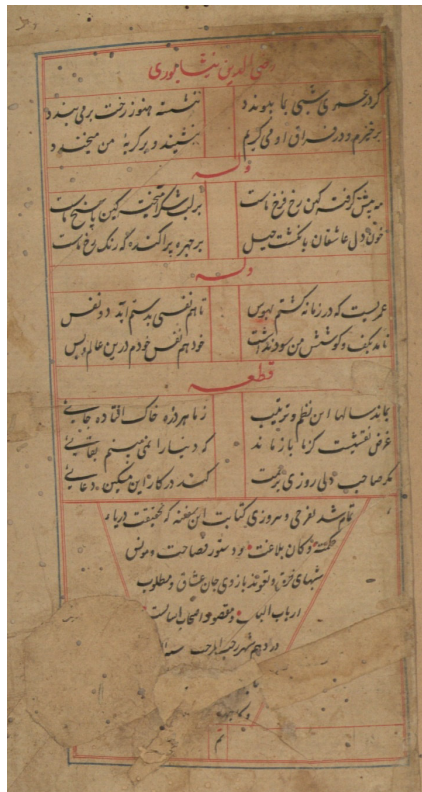
نتایج مقاله

جنگ ۶۵۱ از آثار ارزشمند اما کمترشناخته شده به زبان فارسی است که انتشار آن در تکمیل تحقیقات پژوهشگران و مصححان متون کهن نقشی به سزا خواهد داشت. برخی از بخش های این جنگ و زمینه های پژوهشی که می توانند در آنها سودمند باشند، عبارت اند از: نمونه های قابل توجه و منحصر به فرد سوگندنامه ها در پژوهش های مرتبط با نوع سوگندنامه یا قسم نامه؛ نمونه شعرهای شاعران بدون دیوان و گمنام، برای گشودن باب شناخت این شاعران؛ اشعار برخی شاعران معروف نظیر سراج الدین قمری و نیز شاعران بزرگ، اما کم تر شناخته شده نظیر ضیاء الدین خجندی، در تکمیل آثار و پژوهش های مربوط به آنان؛ اشعار منسوب به چند تن از سرایندگان برای بررسی سبکی و زبانی و صحت و سقم این نسبت ها.

آغاز نسخه

معرفی خطی ۶۵۱ کتاخانه مجلس با نگاهی به ارزش های ادبی و پژوهشی آن ۹۳۱۱۱

انجام نسخه

۹۴ // فصلنامه مطالعات تدراری / سال یازدهم، تابستان ۱۳۹۵ شماره پهل و سوم

کتابشناسی

- انوری. (۱۳۷۶). دیوان، به اهتمام محمدتقی مدرس رضوی، ۲ ج، چاپ ۴، تهران: علمی و فرهنگی.
- اوحدی بلیانی، تقی. (۱۳۸۹). عرفات العاشقین و عرصات العارفين، تصحيح ذبيح الله صاحبكاري و آمنه فخر احمد، تهران: ميراث مكتوب.
- بشري، جواد. (۱۳۸۷). گناه بخت منست اين گناه دريا نيست، فصلنامه نامه فرهنگستان، سال دهم، شماره ۳، پياپي ۳۹.
- جنگ ۶۵۱ سنا، كتابخانه مجلس. رديف ۶۵۱، مجموعه نسخ خطي كتابخانه مجلس شوراي اسلامي. [نسخه خطي].
- درايتي، مصطفي. (۱۳۸۹). فهرستواره دست نوشت هاي ايران، ۱۲ ج، تهران: كتابخانه موزه و مركز اسناد مجلس شوراي اسلامي.
- دولت شاه سمرقندي، ابن بختيشاه. (۱۳۸۵). تذكرة الشعراء، تصحيح فاطمه علاقه، تهران: پژوهشگاه علوم انساني و مطالعات فرهنگي.
- رشيد وطواط. (۱۳۳۹). ديوان، تصحيح سعيد نفيسي، تهران: كتابخانه باراني.
- صفا، ذبيح الله. (۱۳۶۹). تاريخ ادبيات در ايران، ج ۱/۳، چاپ ۷، تهران: فردوس
- ضياء، محمدرضا. (۱۳۹۱). سفينه شاعران قديم، در متون ايراني، ج ۳، تهران: كتابخانه موزه و مركز اسناد مجلس شوراي اسلامي.
- فرخنده پيام. (۱۳۶۰). مجموعه مقالات تحقيقي - علمي، مشهد: دانشگاه فردوسي مشهد. [مقاله].
- قمری آملی، سراج الدین. (۱۳۶۸). دیوان، به اهتمام يدالله شكري، تهران: معين.
- هدايت، رضاقلی خان. (۱۳۸۲). مجمع الفصحا، به كوشش مظاهر مُصفا، بخش ۳ از ج ۱، تهران: اميركبير.